

El fet Català . Pierre Vilar.1983

dimecres, 05 març de 2008

Brillant exposició històrica del fet nacional català de la mà d'un dels més destacats historiadors del segle XX.

(...) Catalunya se'ns apareix dins el marc complex de l'Europa contemporània, com un veritable «cas». Si sóc interrogat sobre aquest «cas», acostumo a proposar d'entrada una primera resposta: el cas correspon, em sembla a mi, a tot un fet. Vull dir amb això que l'assoliment polític d'una consciència de grup no és mai explicable en un moment de la història sense uns fonaments objectius. Cap cosa no pot ésser edificada sobre el no res. És evident que, com a realitat etnolingüística de llarga durada, el fet català existeix innegablement, que constitueix la condició necessària del «cas» polític de la Catalunya d'avui, per bé que no en fos, amb tot, la condició suficient.

Les dificultats comencen de fet quan hom constata que ni en l'espai ni en el temps hi ha coincidències entre l'existència del fet català multiseular i la seva traducció política dins la durada històrica mitjana o curta. Aquest és el problema que avui es planteja: la diversitat política i psicològica entre els «Països Catalans»; el nom de «Catalunya» s'ha anat circumscriuint cada vegada més, actualment, al territori més clarament afectat pel fenomen de reivindicació «nacional»: es tracta del Principat posterior a 1669, dividit per la reforma administrativa espanyola de 1833 en quatre «províncies» (Girona, Barcelona, Tarragona i Lleida), tornat a reunir dins un esbós d'autonomia (limitada a uns pocs dominis) com la «Mancomunitat» catalana de 1912, després dins la «Generalitat» de 1931, ressuscitada el 1977, i dotat el 1932 i & 1979 duns «Estatuts» d'autonomia relativament amplis.

Uns altres «Països Catalans» -València, les «Illes»- preparen també avui el seu Estatut, per bé que amb independència de la Generalitat. No hi ha en canvi probabilitat d'Estatut per a la «Catalunya Nord», unida al reialme de França l'any 1669. S'adverteix que aquestes divergències actuals corresponen a certs esdeveniments concrets registrats en els destins històrics. Al llindar de l'obra present, convindrà així una reflexió prèvia sobre aquest joc entre una realitat catalana no gens «transhistòrica», sinó de durada molt llarga, i, d'altra banda, les successives formacions polítiques nascudes de la història.

EL «FET»: UN TERRITORI, UNA LLENGUA, UN FONTS CULTURAL I UNA SÈRIE DE CONJUNTS HISTÒRICS

El «fet català» neix d'unes determinades relacions existents entre un territori, una llengua, un fons cultural comú, i tota una sèrie de conjunts històrics més amplis i més clàssicament estudiats: 1) els petits estats feudals i les repúbliques urbanes que s'establiren sobre el contorn de la Mediterrània medieval; 2) els primers grans estats territorials moderns en lluita per la seva constitució (Espanya i França); 3) l'Europa de la revolució industrial i del capitalisme, tan desigualment desenvolupada.

El fet català s'insereix dins cadascuna d'aquestes fases i dins cadascun d'aquests conjunts amb diversos graus de cohesió, de força, encara que sense deixar-se absorbir mai totalment ni integrar-se passivament en altres òrbites, malgrat els esforços de domini i de dispersió exercits des de l'exterior sobre el seu territori, però tampoc sense haver aconseguit mai implantar els fonaments d'un «estat-nació» únic sobre el conjunt d'aquest territori.

En què consisteix, de fet, el susdit territori? Poca importància tenen, en els seus límits, alguns litigis menors sobre la pertinença de tal cantó, ni fins i tot les dues curioses anomalies representades per una Vall d'Aran purament gascona, secularment vinculada al «Principat» històric, i per una Andorra, minúscul vestigi dels temps feudals i única zona que ha pogut mantenir el català com a llengua oficial a través de tota la història. Allò que realment importa és la conservació, per bé que, igualment, a nivells molt diversos de vitalitat, dunes fronteres lingüístiques populars ben definides just al bell mig de dos grans estats que, tanmateix, han fet els impossibles per a tractar delimitar-les.

Al nord del Pirineu resulta explicable la naturalesa tan definida, gairebé lineal, de la separació entre català i occità -llengües subjacents al francès oficial- per l'existència i la tan mantinguda estabilitat (1258-1659) d'una frontera entre dos regnes. Però per què, originàriament, dues llengües juxtaposades? El caràcter català de València de les Balears pot ser l'herència d'una reconquesta i d'un repoblament organitzats per catalans. Però per què entre Catalunya i Aragó (tant de temps sota una mateixa sobirania) dues reconquestes paral·leles han restat lingüísticament distintes? Aquest fet excita el desig d'explorar més enllà, d'arribar fins als «substrats», fins les realitats preromanes que hagin pogut establir als orígens una divisió lingüística.

És amb tot ben possible que aquests «substrats» i aquells fets de tan llarga durada derivin per la seva banda d'unes circumstàncies encara més decisives. Si establim uns mapes demogràfics esglaonats en el temps, ens sorprendrà la comparació entre la geografia i la distribució del poblament. Veurem com unes zones de poblament precari, com uns veritables deserts-fronteres, semblen encerclar el fet etnolingüístic català: espadats àrids del País Valencià, fragilitat demogràfica al baix Ebre, «deserts» (així els va batejar el llenguatge popular) de Calanda dels Monegres als límits aragonesos, altes valls pirinenques encaixonades canalitzadores dels moviments de població, i, al nord de l'eix pirinenc, successió d'«erm» i daiguamolls des de les Corberes a Leucata, tot això sense oblidar l'aïllament insular de les Balears. Un tipus de món no precisament tancat a les invasions, però que, periòdicament, sembla recollir-se en si mateix.

I, a l'interior d'aquest món, un poblament de caire «mediterrani» format per nuclis a la vegada isolats i complementaris, fonament d'un mosaic de tribus, de pagi, de «comtats» i avui de «comarques»: un complex de solidaritats l'atracció principal de les quals és en definitiva la mar, fet que fa viure una mica d'esquena a la Península. Observem que succeeix exactament igual per la banda de loceà, de manera que els grans eixos lingüístics i polítics de la Reconquesta eix portuguès, eix castellà i eix català- corresponen a unes indicacions geohistòriques ben evidents.

Menys evidents són, en canvi, els factors geogràfics d'unitat interna al si de la zona catalana, on trobarem a la vegada les muntanyes més humides les terres baixes més àrides de la Ibèria, a part que el relleu de la Catalunya central és del tot laberíntic, tal com ens mostraria un mapa on figuressin les línies geològiques i els eixos orogràfics de la regió. Apuntada sobre aquest relleu, la reconquesta cristiana s'hagué d'estendre a batzegades, cosa que ajuda ben poc a instaurar una unitat política. El fet converteix així en més impressionant la constatació de com la unitat lingüística i cultural pogué arribar primer a implantar-se i després a mantenir-se, enfrontada simultàniament amb Aragó, amb Castella i amb Franca.

El gran factor d'aquesta solidaritat és la Mediterrània: durant molt de temps, el cabotatge marítim va garantir les millors i més profitoses comunicacions. I, a desgrat de les divisions feudals establertes entre les diverses reconquestes, tres grans ports -Barcelona, València i Ciutat de Mallorca- varen constituir unes flotes marítimes i implantaren un actiu comerç que tot el Mediterrani reconegué com a «catalans». També ajudà a això la intervenció d'un altre fenomen mediterrani clàssic: la solidaritat entre la mar i terra endins, entre «muntanya» i «marina». El gran poeta Joan Maragall ha simbolitzat el fet amb un idil·li esdevingut famós: l'amor entre el «pastor» pirinenc i la «sirena» de les platges empordaneses.

No podem però, reduir a aquesta graciosa imatge la complexitat de les relacions entre la muntanya catalana -austeritat, solidesa, tradició- i la regió litoral -enriquiments i fallides, aglomeracions i barreges d'hommes, innovacions i sovint revolucions: els conflictes no foren cosa desconeguda. Però tampoc impediren les complementaritats i els intercanvis. Abans fins i tot d'haver rebut aquest nom, el fet català fou conegut per la gent de la Mediterrània com el «fet pirinenc». Els antics textos pisans denominen comes piraeneus el comte de Barcelona.

I és que els Pirineus, amb llurs altes valls i llurs depressions interiors -Pallars i Urgell, Capcir, Conflent i Cerdanya- foren tot sovint lloc de refugi. Diverses vegades durant la prehistòria, sobretot quan es produí la invasió musulmana. Durant el segle X s'hi arribà a acollir una població anormalment densa, de la qual sorgiren reconquestes i repoblaments.

Contràriament, nombroses migracions, invasions i més tard exèrcits passaren i repassaren repetides vegades, en ambdós sentits, els «passadissos» interiors que, paral·lels a la línia del litoral, permeten el trànsit entre el Llevant ibèric i la Narbonesa; el «Camp» de Tarragona, el Penedès, el Vallès, la Selva, l'Empordà, el coll del Portus, el Rosselló. Entre Espanya i França, entre Ibèria i la Gàl·lia, entre Àfrica i Europa, Catalunya ha canalitzat per aquests passadissos uns corrents humans a vegades destructors, sovint fixats i assimilats Aquella Catalunya-refugi i aquesta Catalunya-passadís han interpretat alternativament papers principals.

Sobre un espai territorial ben definit per les seves proteccions terrestres per la seva orientació marítima, ha pogut així perpetuar-se, malgrat les anades i vingudes de les invasions, una unitat lingüística recolzada en la permanència de les relacions concretes i capaç d'aconseguir a llarg termini, la instauració d'un patrimoni cultural comú. És d'aquesta manera com es funda, històricament, una comunitat estable.

POLÈMICA ENTRE HISTORIADORS

Quan es tracta d'uns fets d'una durada molt llarga («antropològics», «etnològics»), la reflexió de l'historiador experimenta la temptació de remuntarse a la prehistòria i corre llavors el risc de topar amb la decepció en enfrontar-se amb unes interpretacions tot sovint variables. Amb tot, pel que fa als orígens del fet català, sembla existir una mena de consens entre els prehistoriadors: a desgrat de certes coincidències entre límits lingüístics i límits antropològics als marges nord del seu territori, no es dona de fet l'existència d'un «home català». I, en cas d'existir, fóra de tota manera clar producte d'un perllongat mestissatge, terme amb el qual ja se'l definia, segons sembla, d'ençà de l'antiguitat.

És ben cert que, d'aquest fet, els historiadors n'han extret unes conclusions divergents. Claudio Sánchez Albornoz l'ha utilitzat per a distingir els catalans contra tota originalitat i contra tot «fet diferencial», mentre que, contràriament, Jaume Vicens i Vives ha considerat el propi «mestissatge» com un dels fonaments de les particularitats del grup humà que duu aquest nom. Però si pensem en la proporció d'immigrants establerts sobre el litoral català del segle XVI o a l'aglomeració barcelonina d'avui mateix, ens haurem de dir que allò que importa sens dubte bastant més que un «mestissatge» prehistòric és tota una repetida seqüència d'immigracions, sempre seguides, a qualsevol època, de ràpides assimilacions.

Allò que certament més impressiona és la capacitat de resistència i d'integració manifestades per les antigues estructures del poblament a través dels canvis de les formacions històriques. Pere Bosch i Gimpera ha fet notar fins a quin punt, dins la futura zona catalana, les superestructures colonials romanes s'arribaren a demostrar fràgils i destinades a una extinció precoç, mentre que les antigues divisions tribals aconseguiren de sobreviure dins els «comtats» i els bisbats medievals fins als límits nord de la diòcesi d'Elna.

Això no vol pas dir que la influència de les civilitzacions mediterrànies antigues -grega, fenícia, púnica i finalment romana- no hagin influït d'una manera molt brillant sobre la totalitat del Llevant ibèric, des d'Elx fins a Empúries, sense oblidar les Balears. La Tarraconense, primera província romanitzada de la Hispània, presenta fins tot alguns aspectes econòmics curiosament anunciadors dels de la futura Catalunya, on àdhuc l'arquitectura rural conserva clars vestigis romans.

Però ens consta avui la fragilitat de les aparences colonials. Si hem d'admetre el criteri de Ramon Menéndez Pidal, segons el qual el «mapa cultural» de la Hispània prefigura davant els millors temps de l'Imperi aquell altre que hauria de ser el del Segle d'Or, és a dir, si hom de concedir una superioritat manifesta a la part interior meridional de la península sobre la part mediterrània, podem preguntar-nos si cal veure en això, tal com el susdit autor ens suggereix, un fet estructural vàlid a través dels temps, o bé si es tracta potser d'un desequilibri conjuntural entre una Tarraconense molt precoçment colonitzada i ja en camí del despoblament i de la decadència, i unes altres regions explotades més recentment i, per tant, en plena activitat expansiva. Ens inclina en aquesta consideració el fet que aquesta mena de desfasaments no deixen de ser observables més tard entre algunes regions espanyoles, amb curioses inversions.

Vegem en primer lloc com, l'Edat Mitjana, el sud musulmà oposava la fastuositat de les seves ciutats a un nord peninsular bel·licós i pobre; durant el segle XIII, la zona mediterrània adquiria després un sensible avantatge sobre una Castella lliurada als desordres interns, però perdia més tard les seves forces, homes i riqueses just en el moment en què Castella i Andalusia trobaven els mitjans capaços de convertir-les en mestresses de tot un món. Finalment, l'Espanya contemporània ha suggerit massa vegades als observadors la idea que el pes d'una zona central buida i pobre gravitant sobre una perifèria atractiva creadora venia a ésser una mena d'aspecte o tret «natural» de l'estructura peninsular. Així que, tot al llarg de la història, els desequilibris no s'han constatat sempre en el mateix sentit.

I això no ens ha de suggerir tampoc que, durant certs períodes, tal regió o tal altra hagi recolzat la seva prosperitat sobre la misèria d'unes altres. Aquest joc causal -de fet possible, ja que existeixen a vegades algunes «colonitzacions interiors»- no ens sembla pas confirmat per l'anàlisi històrica; i, en tot cas, si s'arribà a produir, també hauria canviat algunes vegades de sentit. Succeeix amb tot que el fet sigui invocat (o bé, sobreentès) en alguna controvèrsia. És així com la incoherència de les conjuntures peninsulars ha perjudicat, tot reforçant la consciència de les solidaritats regionals i agreujant les rancúnies filles de les comparacions, els esforços destinats a constituir en estat-nació el conjunt ibèric. Pensem només en el cas de Portugal. I recordem també que, al mateix si dels Països Catalans, s'evidenciaren uns altres desfasaments: durant la decadència de la baixa Edat Mitjana, Mallorca va entrar en crisi abans que el Principat, i aquest abans que València; la part més baixa de la corba demogràfica se situa per València a principis del segle XVII, a mitjan segle pel que fa al Rosselló. Amb tot, només es tracta aquí de diferències a termini mitjà dins un llarg termini comú. Entre els «Països Catalans» i la «Corona de Castella», els destins històrics han divergit en un contrast repetit de les tendències seculars.

No crec en canvi en la indispensable consideració, als orígens de la Catalunya medieval, d'un «fet diferencial» durant molt de temps admès per les escoles històriques més oposades, particularment tant per Sánchez Albornoz com per Soldevila: la futura Catalunya hauria degut les seves particularitats al fet d'haver estat «marca franca», és a dir, avançada cristiana guiada des de lluny organitzada segons un model feudal «clàssic», «francès», contràriament als altres nuclis reconqueridors del nord d'Espanya (Aragó, Navarra, Lleó, Castella), més «independents» o més «espanyols», on la reconquesta hauria afavorit l'autoritat dels reis-cabdills de guerra i en els quals el repoblament hauria fomentat una relativa llibertat camperola i una major força dels municipis

Els treballs de Ramon d'Abadal i de Pierre Bonnassie obliguen avui a considerar el fet que, als orígens, els nuclis pirinencs nord-orientals de la reconquesta no varen diferir de llurs veïns espanyols: llibertat de les persones, propietat i herència de les terres, autoritat dels cabdills de guerra en evolució vers la monarquia, independència de fet (malgrat el senyoratge reconegut durant tant de temps) envers els reis francs.

Fou sobretot a cavall dels Pirineus partint dels seus vessants com es desenvolupà, en una expansió irradiant que vacil·là durant un llarg període entre el nord i el sud, una mena d'embrió de potència feudal que, pels volts de l'any 1100 i tant per part de l'estranger com també sens dubte de la pròpia consciència popular, experimentà la diguem-ne necessitat de rebre un nom. Observem que aquest nom designa més aviat un grup humà que no pas una formació política Cap «comtat» ni cap «reialme» no l'arribà a posseir. Catalonia era, simplement, la terra dels catalans.

I allò que, dins aquell nucli primitiu, ni «francès» ni «espanyol», més ens impressiona, no és potser, efectivament, un cert estil de vida, una peculiar «cultura»? Dels segles X al XII, la «Catalunya romànica» és la terra dels alts campanars, de les pintures al fresc, dels claustres, dels grans monestirs, dels castells. Com no evocar aquí la imatge de Ripoll, precoç centre intel·lectual on es refugia un dux, on s'educa un papa? Sòlidament enquadrada dins una xarxa dirigent (i dinàstica) de comtes, de bisbes, d'abats i d'abadesses, aquella societat sorgida del refugi pirinenc és també, a l'ensens, una societat de gent muntanyenca, de camperols lliures, d'homes emprenedors instal·lats des de temps «immemorials» o bé «arribats de tot arreu» a reocupar les terres cultivables devastades i més tard alliberades.

És cert que aquestes característiques originals es modifiquen de pressa. Abans fins i tot que una «Catalunya» autènticament representativa d'aital denominació hagués succeït a allò que Ramon d'Abadal ha designat com a «Precatalunya», l'estructura «prefeudal» dels segles IX i X havia donat pas a una societat acusadament feudalitzada,

obra del segle XI (Bonnassie). És així ben evident que qualsevol recerca de «fets diferencials» ha de tenir molt en compte les comparacions estrictament cronològiques. La Catalunya moderna no comptarà mai amb més d'un noble per cada cent habitants, llavors que la regió de Burgos en posseirà trenta. I, tanmateix, a desgrat de la seva victòria final en una lluita social de cent anys de durada contra els senyors de la terra, la pagesia catalana conserva uns hàbits jurídics i unes actituds psicològiques de clar regust «feudal», ben bé a dos passos de la Franca en revolució. No és certament il·lícit cercar dins les estructures socials i mentals uns elements de diferenciació entre regions «espanyoles»; però cal no remuntar-se massa en el temps, i és preferible moure's pas a pas.

LES HISTÒRIES GENERALS

Sotragada amb tot per les lluites internes i profundament transformada, la «Catalunya Vella» havia experimentat entre els segles XI i XII tot allò exigible com a prova de capacitats humanes: creixement demogràfic, intensitat de la producció agrícola i àdhuc artesanal, apogeu de les creacions culturals i religioses, atracció sobre els tresors musulmans, primers esguards vers les Illes mediterrànies.

És ben probable que aquest poder d'expansió no fos inferior en res al demostrat per altres focus de reconquesta cristiana: Aragó, Castella, Navarra. Però aquests nuclis s'autotitulaven com a «reialmes», i així ho féu també Portugal l'any 1143. En canvi, encara que haguessin adquirit, tant mitjançant la força com fent ús de la diplomàcia, una evident preponderància sobre el territori català, i per més que haguessin treballat, fins la derrota de Muret l'any 1213, en pro de la constitució d'un gran domini feudal catalano-occità des del Bearn fins la Provença, els comtes de Barcelona no reivindicarien mai, malgrat la magnitud d'aquella ofensiva, el títol de reis.

Aquesta és sens dubte la darrera conseqüència -aviat formal, però no mancada de repercussions- de l'original senyoratge franc. Amb tot, l'any 1137, i en territori hispànic, un comte de Barcelona obté per matrimoni el control polític d'Aragó, on els seus descendents seran «reis». A partir de llavors, el poder de la casa comtal de Barcelona pren el nom de «Regne d'Aragó» o «Corona d'Aragó». Aquesta mena d'equívoc sobre els comtes-reis ha derivat dins la historiografia d'abans i d'ara en unes polèmiques aparentment ingènues, però la importància de les quals convé, potser, no subestimar.

Cal tenir present, en efecte, que aquestes matisacions depenen a la vegada de la justa apreciació de les mentalitats polítiques medievals i també dels trets ideològics del «catalanisme» del nostre temps. Les clàssiques «històries de Catalunya», particularment la de Ferran Soldevila, han deplorat -a vegades ingènuament- el fet que el nom de «Catalunya» no hagi estat mai directament vinculat a un títol reial, ni tampoc, més senzillament, a un títol polític, ja que la designació de «Principat de Catalunya» no substituï la de «Comtat de Barcelona» fins molt tard i encara de manera força ambigua. I és ben cert que la història general ha retingut molt més els mots de «Reialme d'Aragó», «Reialme de València», «Reialme de Mallorca»... Jaume Vicens i Vives ha qualificat de «puerils» aquestes recances, tot fent observar, amb raó, que els diversos cabdills de la Reconquesta s'afanyaren a guarnir les seves conquestes amb tota mena de títols escollits bastant a l'atzar; ho podrem comprovar, si ens en volem convèncer, consultant la inacabable llista de títols que, durant el segle XVI, s'adjudicaren els reis d'Espanya, i que van des de «rei de Jerusalem» a «senyor de Molina».

Aquesta prevenció contra l'anacronisme i contra les susceptibilitats nacionals retrospectives diu molt a favor de l'esperit històric de Vicens i Vives, sense que això signifiqui, per altra banda, que una actitud semblant liquidari realment el problema plantejat per Soldevila: cal preguntar-se encara fins a quin punt la no-coincidència entre la personalitat d'un grup humà i la designació amb què el distingeix la història no arriba a provocar febleses en la pròpia consciència del grup, en la seva cristal·lització política i en el seu reconeixement per part de l'exterior. Pensem que, en definitiva, la constitució de la mateixa França en nació-estat deu molt al prestigi de la institució reial. I també que, de tota manera, la utilització del mot «aragonès» en detriment del mot «català» per part de la historiografia de l'Edat Mitjana espanyola (tant si es tracta de Giménez Soler, d'Américo Castro o de Menéndez Pidal) no ha estat gairebé més innocent que la preferència el inversa. No és inútil recordar-ho.

L'EPISODI MEDIEVAL: UNA POTÈNCIA DE DOS SEGLES

Cal decidir, amb tot, amb quins matisos i amb quines precisions específiques i útils hem de qualificar el gloriós episodi medieval que, dins la consciència catalana contemporània, ocupa el mateix lloc a la vegada justificat i mitificat que, pel que la a Castella, representa el seu «Segle d'Or» o que, amb referència a França, significa el seu «Segle de Lluís XIV».

Queda fora de tot dubte el fet que amb Jaume I, dit «el Conqueridor» (1213-1276), la reconquesta i la repoblació de les Balears i de València arribaren a implantar la realitat d'una potència considerable en ple Mediterrani; una potència els hereus de la qual, sorgits de l'antiga dinastia comtal catalana, aconseguiren durant prop de dos segles de mantenir uns tractes d'absoluta igualtat tant pel que feia al combat, com a l'aliança o al matrimoni envers els sobirans hispànics i europeus, envers els cabdills musulmans del nord d'Àfrica, envers les repúbliques marítimes de Gènova, Pisa o Venècia, i fins i tot envers les potències (cristianes o musulmanes) de l'Orient, una potència els dominis de la qual s'estengueren a Sicília i a Sardenya, adquiriren drets sobre Còrsega i arribaren fins i tot a ocupar una part de Grècia. La historiografia de

la «Renaixença» es complau a recordar que els catalans tenien oficines a l'Erectèon que convertiren el Partenó en una «Seu de Santa Maria». El reialme de Nàpols fou adquirit més tard, després de l'extinció de la dinastia comtal catalana. Però tot això relaciona l'episodi d'una Mediterrània occidental, mena de «llac català», amb els títols i també amb les pretensions per part de la Corona espanyola durant els temps moderns sobre certs entorns de l'antic mar interior, malgrat la nova atracció oferta pels oceans.

A desgrat de tot, l'«imperi» medieval de la dinastia comtal catalana mantingué en l'aspecte polític un caire patrimonial, feudal i bastant sovint dividit i disputat pels plets successoris, motiu pel qual aquest aspecte cedí en importància -encara que en fos a l'ensems el fet resultant i al sou recolzament- davant la magnitud del gran complex marítim i comercial creat durant el segle XIII entorn dels tres grans ports de Barcelona, València i Palma, sense oblidar, des de Dènia a Cotlliure, tot un rosari de ports secundaris molt dinàmics, i al decisiu suport d'unes terres interiors intensament poblades, actives productores, des de Perpinyà a Vic, a Manresa o a Lleida.

El conjunt de tot aquest sistema exportava productes locals, agrícoles o manufacturats, i importava blats de Sicília, productes valuosos de Llevant i esclaus. També llogava navilis a daltres països mediterranis: les seves naus, els seus bucs i les seves galeres, construïdes a les drassanes catalanes, eren armades i defensades per potents flotes de guerra posades sota el comanament de l'oligarquia urbana barcelonina, la qual tenia igualment cura de nomenar, en prop de seixanta localitats estrangeres durant les èpoques més favorables, uns «còsols» de la «nació catalana» que s'ocupaven de protegir els interessos de qualsevol mariner o mercader «que parlés el català».

Observem que fou durant al segle XVIII, llavors que es produí la reaparició d'una potent burgesia mercantil barcelonina, quan, a petició d'aquesta, tot aquell aspecte de la potència catalana medieval seria admirablement descrita i analitzada pel gran historiador Antoni de Capmany, i, pel que fa a daltres aspectes menys coneguts, com per exemple la població i la producció, per tota una estela d'erudits que treballaren sota la direcció de Caresmar.

Es així com, de fet, l'apogeu medieval i el seu caràcter netament català no han estat mai simplement imaginats, ni tan sols sobreestimats, per la historiografia nacionalista d'ahir. Cal només una certa precaució, en analitzar-la, respecte a una tendència possiblement anacrònica sobre l'ús d'uns termes com els de «nació» i «democràcia».

Pel que fa a aquest punt, jo mateix m'he vist implicat, recentment i involuntàriament, en una mena de debat -i crec en la utilitat de qualsevol controvèrsia- respecte als recursos a determinat vocabulari. M'ha estat adjudicada la fórmula (agafem-nos fort!) següent: «Catalunya fou la primera nació del món». Aquesta proposta cronològica va aixecar un núvol de protestes.

Però jo m'havia limitat a escriure en certa ocasió que, entre els anys 1250 i 1350, l'ús del terme «estat-nació» resultava probablement menys inexacte i menys anacrònic si l'aplicàvem al complex català d'aquell període que si el volíem atribuir a la majoria dels països de l'Europa del mateix temps. Jo volia simplement posar en relleu el fet que, entre aquelles dues dates i en una Europa i entorn d'una Mediterrània on existien, per una banda, uns estats feudals més o menys coherents entorn d'un senyoratge i, per l'altra, unes ciutats mercantils més o menys organitzades en forma de repúbliques oligàrquiques, ben poc es veia apuntar encara per enlloc la imatge d'un estat-nació; i que, en canvi, dins el mateix marc geogràfic, les originalitats precoçment anunciadores de l'antic comtat de Barcelona venien justament a constituir una combinació de trets en altres llocs isolats: desenvolupament econòmic precoç, esbós ja ben avançat d'aparell estatal, monarquia sòlidament implantada, potent burgesia darmadors i de mercaders ben capaç, a l'ensems, de servir aquesta monarquia i de servir-se'n. La reconquesta de les Balears i de València fou sens dubte el primer fruit d'aquella combinació. I la dinastia catalana, tan rica en personalitats de vàlua, manifesta una i altra vegada (ocasionalment contra els criteris feudals) la seva predilecció pels medis dirigents dels ports i de les ciutats. També institucionalitzà la representació política daquests medis al si de les «Corts» i de la seva delegació permanent, la «Generalitat». Les cròniques (oficials, certament) insisteixen sobre l'interès popular envers la dinastia i les empreses comunes. Ramon Muntaner, cronista, poeta, militar i alt funcionari, expressa duna manera sovint molt moderna aquesta ideologia d'un bloc de poder que es vol, se sap o es creu políticament responsable d'un nucli humà caracteritzat i conscient d'un nom distintiu. Queda tot això tan lluny de la idea d'un estat-nació?

Afegirem amb tot a aquestes constatacions de «modernitat», a aquest anunci de models ulteriors dels quals Portugal donaria un segle més tard un nou exemple- la conveniència d'admetre més d'un matís:

- El «patriotisme lingüístic» de Ramon Muntaner, considerat per Nicolau d'Olwer com un tret «modern», és també un tret força medieval. *Nationes sive linguae*, deia sant Tomàs. A tots els ports medievals, les representacions de les «nacions» no tenien altra base que la lingüística. No resulta menys important la constatació del fet que els naturals del «rei d'Aragó» hi eren considerats com a «catalans».

- Contràriament, des del punt de vista polític (i és per això que la prioritat política s'ajusta tan malament a determinades «històries de Catalunya»), la mentalitat patrimonial i feudal va dominar massa sovint en els reis catalans, els quals tractaren d'obtenir senyoratges, crearen uns «reialmes» i els repartiren després entre els seus hereus, sense preveure que aquests no trigarien gaire a disputar-se'ls. La noció de «Confederació catalano-aragonesa» fou forjada posteriorment, però només era plenament vàlida quan el rei era únic reunia unes «Corts generals»: de manera que cada formació tenia la

seva pròpia administració i la seva representació exclusiva, cosa que implicava unes lleis, unes monedes i unes duanes diferents. Si existeixen avui (sens dubte en majoria) uns «estats multinacionals», sentirem la temptació de dir que, dins l'accepció medieval del terme, la «nació catalana» era una «nació multiestatal». I, dins l'evolució moderna, les qüestions fiscals, duaneres, monetàries, judicials i religioses tindrien a «Espanya» una importància fonamental, cosa que establiria distincions no solament entre la «Corona d'Aragó» i la «Corona de Castella», sinó també entre els propis «Països Catalans».

- Finalment -i una observació com aquesta resulta vàlida per a qualsevol història- fóra tan ingenu com il·lusori acceptar sense un esperit crític les fórmules recollides a través de les cròniques i creure en la realitat d'una comunitat total d'interessos que abastés des del rei fins al darrer dels seus súbdits entorn de les patriae leges et libertate. El «pacte» del qual s'ha parlat era de fet un pacte entre classes dirigents. L'esplendor dels moments gloriosos no ha d'amagar mai el fet que aquest correspon sovint a una accentuació de les desigualtats socials. Quan els homes es multipliquen, la terra a disposició de cadascun d'ells esdevé més petita, els enriquiments d'uns pocs impliquen fatalment l'empobriment de la majoria; la Catalunya triomfant de mitjans del segle XIII i de principis del XIV veié afirmar-se la reacció jurídica i repressiva dels senyors de la terra contra els pagesos: recordem el dret de «remença», els «mals usos», el dret de «maltractar», la tendència a incloure un nombre sempre creixent de persones dins la condició servil. El fenomen queda limitat en l'espai i la reacció s'estén amb retard al llarg dels temps, mentre unes altres «qüestions socials» (rurals, urbanes) comouen de manera diversa cadascun dels «Països Catalans». Era important de fer-ho constar aquí, tant per a posar en relleu el caràcter complex de les evolucions profundes com per a recordar el fet que, al mateix si de les estructures contradictòries i sota aparences glorioses, es poden amagar les raons capaces d'explicar futures catàstrofes.

BARCELONA DEPOSA EL SEU CEPTRE: XIV-XVI

Perquè Catalunya no es lliuraria de les catàstrofes, i la «decadència» seguiria la «grandesa». O bé, més modestament, un declivi reiterant, complex a la vegada en les seves manifestacions en les seves causes, seguiria els temps de «creixença» i de prosperitat. És ben possible que aquest procés pugui ésser reduït a un senzill problema de dimensions relatives: llavors que Castella i Portugal començaven a obrir-se les portes d'un món, «Barcelona deposava, el seu ceptre», tal com deia un antic historiador català.

Jo crec que hi hagué més. Les forces catalanes internes patien evident desgast d'ençà de les fams i de les pestes del segle XIV: caiguda demogràfica no recuperada (ja que les catàstrofes es repetien), empobriment de les produccions interiors, dificultats fiscals i monetàries entorn de 1392, reducció lenta però progressiva del gran comerç català, a desgrat d'esporàdics i brillants intents de redreçament; així fou el llarg procés que enllaça el «mal any primer» -1333, any de fam- amb la crisi política de 1462, quan esclata la guerra civil.

S'ha pogut posar en dubte l'impacte concret de les pestes (ja que la plaga fou present pertot arreu). Claude Carrère i Mario del Troppo han matisat la cronologia del declivi comercial. I, durant molt de temps, s'ha insistit sobretot en la decadència política: extinció l'any 1410 de la dinastia comtal catalana i elecció dos anys després per al tron d'Aragó, mitjançant la «Sentència de Casp», d'un príncep d'estirp castellana.

És ben cert que, a partir de llavors, l'harmonia deixa de regnar entre la monarquia i els òrgans representatius de les classes dirigents catalanes: Corts, Generalitat i «Consell de Cent» barceloní. La presència dels reis a Barcelona esdevingué cada vegada més infreqüent i fou sovint motiu d'enfrontaments. Quan Alfons el Magnànim traslladà la cort a Nàpols, Catalunya no se sentí gens engrandida, sinó més aviat abandonada. Ja no hi hagué coincidència ni afinitats entre l'imperialisme polític i els interessos mercantils. Particularment en el gran conflicte agrari, que, després de les pestes, oposà els pagesos amb els senyors de la terra entorn de la reorganització de la vida rural, el rei invocà uns drets propis i tractà de buscar un compromís, mentre que la noblesa, aliada en aquest punt amb l'oligarquia urbana, defensà aferrissadament la totalitat dels antics drets (remença, «mals usos», etc.).

Tot plegat desembocà l'any 1462, en una guerra civil que durà deu anys. Els òrgans representatius catalans buscaren un altre rei, inclòs ocasionalment el rei de Castella, la lluita armada acabà en un compromís, en el qual el rei Joan II, gran polític, féu com si tot fos oblidat. Però la crisi interna i la minva d'activitats es perllongaren sota el regnat del seu fill, Ferran II (el «rei Catòlic», ja maridat amb Isabel de Castella). Una ironia de la història situà a Barcelona el retorn triomfal de Colom, fet que venia a consagrar l'orientació oceànica del món hispànic, i a manllevar a la Mediterrània la seva antiga prioritat. És possible que, durant encara molt de temps i entorn d'aquest «declivi català», es continuï discutint sobre l'ordre causal i cronològic dels factors que el provocaren: demogràfics, econòmics, polítics. Queda però fora de dubte la considerable durada del procés i la complexitat de les interaccions en joc. L'inici de la decadència ja no es pot datar arran del «Compromís de Casp», ni podem tampoc tancar-la amb la mort d'Isabel. Si bé la conjuntura tornà a millorar pels volts de l'any 1500, els Països Catalans -i sobretot el Principat- havien perdut el seu lloc eminent dins el complex ibèric. El segle XVI fou així per a Catalunya un període de recuperació material i de recolliment polític, tot a un nivell modest.

Els nuclis camperols havien esdevingut la força més sòlida del Principat. La «sentència de Guadalupe», compromís imposat l'any 1486 per Ferran II, resolgué el gran conflicte social i agrari, no precisament a favor de tots els pagesos ni amb la desaparició de tots els lligams feudals, però sí suprimint els «mals usos» i la remença i contribuint així a la creació

d'una de les pagesies més lliures i més pròsperes d'Europa tot entorn dels «masos» reagrupats a la «Catalunya Vella» oriental. Guichardin posà en relleu l'any 1511 el fet que aquella prosperitat era deguda justament a la raresa i a la dispersió dels masos. Hi havia cap a l'oest alguns buits menys favorables, però s'estava iniciant una recuperació demogràfica general. I, gràcies al sistema de l'hereu únic i de la legítima atorgada als fadrísters, l'emigració interna pogué poblar sense proletarització les ciutats i localitats importants. Una considerable immigració francesa s'afegí a aquest moviment humà.

Als nivells més alts de la societat, la gran noblesa es castellanitzà progressivament a través dels càrrecs a la cort i dels matrimonis, encara que sense deixar per això de controlar, a vegades ben durament, les seves terres de Catalunya. Una petita noblesa no posseïdora de grans recursos es dividí entre la temptació de l'aventura (al si de les bandositats) i la fusió a ciutat amb els hereus de l'antiga burgesia, aquella classe dels ciutadans honrats convertida en quasi-noblesa i esdevinguda més rendista que creadora.

Amb tot, ni el comerç ni la indústria no havien desaparegut. Jurídicament estrangers respecte a Castella, els Països Catalans van fer com d'altres no ibèrics i tragueren profit de l'atracció indirecta del mercat colonial, encara que sense patir els efectes totals de la inflació primerament metàl·lica i després escriptuària que va malmetre l'empresa castellana. Els «paraires» de Catalunya (encapçalats a vegades pels de Perpinyà) venien fàcilment els seus teixits a les fires de Castella. La petita metal·lúrgia aprofità també aquella atracció. Més d'una corporació artesana barcelonina (els gremis) conegué durant el segle XVI la seva màxima prosperitat. Quan a Castella es produí la revolta dels Comuneros, Barcelona evità escoltar els seus enviats; però també s'abstingué de lliurar-los a Carles V, temerosa de possibles represàlies contra els comerciants catalans llavors presents a Villalón o a Medina.

És en aquest fet on se situa justament el gran canvi. Catalunya havia deixat d'organitzar els seus mercats, l'eix principal dels quals no era ja la Mediterrània, on la pirateria dominava fins i tot al llarg de les costes. I Sevilla, seu del monopoli colonial, refusava de fer reviure l'antic «consolat» català. Calia així descobrir i implantar una xarxa de comunicacions terrestres centrada sobre les fires castellanques, cosa que venia a representar l'inici d'un mercat «nacional» espanyol. Eren de fet els preus colonials allò que atreïa inversions i esforços, tant envers les possessions portugueses com envers les espanyoles, i els catalans no participaren pas menys en aquest joc del que ho feren els alemanys o els flamencs. Els beneficis es repatriaven en bona moneda de les Índies.

En realitat, aquella acumulació no va passar de modesta. I fins i tot quan, després de 1566, la guerra de Flandes va obligar a reorientar vers la Mediterrània les grans transferències monetàries, Barcelona només se'n beneficià com a simple etapa, i la gran guanyadora fou Gènova. Aquell final del segle XVI esdevingué el «segle dels genovesos» en lloc del dels catalans; Barcelona ho sabia prou bé i n'estava tan engelosida que, pretextant qualsevol fotesa, va arribar fins i tot a bombardejar la flota dels Dòria!

Políticament, a desgrat dels seus drets encara respectats, els catalans no podien fer gran cosa. Mal acollit pels castellans a principis de segle, Carles V es mostrà inicialment cortès i àdhuc afalagador envers el seu «Comtat de Barcelona»; però l'idil·li durà molt poc. I Felip II es mantingué llunyà, despectiu. L'un i l'altre apreciaren en canvi els avantatges de les bases marítimes i de les drassanes catalanes; durant el segle XVI, l'ocupació manual depengué àmpliament a Barcelona de l'activitat als arsenals. Però les decisions relatives a aquest domini havien passat a ser proeses a Brussel·les, a Innsbruck o a l'Escorial, i l'oligarquia local havia de dissimular els seus rancors limitant-se a discutir conflictes menors i no s'entenia gens bé amb els «virreis» representants de la monarquia.

Es feia retret al virrei per la falta de protecció de les costes contra la pirateria, llavors que Catalunya es veia mancada dels mitjans per a defensar-les ella mateixa.

I el flagell s'estenia igualment pel que fa a l'interior. Tot el Principat (i no ja solament les seves muntanyes) havia esdevingut aquell segle XVI terra de bandolers. Caverel, ambaixador de l'abat de Saint Vaast prop de Felip II, preferí l'itinerari interior per travessar Catalunya perquè, «encara que pel camí de terra hom pugui perdre fàcilment la bossa, pel de mar difícilment salvarà res». Entre Figueres i Girona, el personatge albirà alguns habitatges fortificats «ben capaços de ser refugi de gentilhomes no gens desitjosos de companyia». I fins i tot els pagesos veia armats: «No trobo gairebé cap cristià que, anant pels camps, no vagi carregat amb armes més aviat ofensives que defensives». Un pedrenyal a cada llar! L'estat de guerra privat era legal, admès, àdhuc entre la gent no noble.

Es així com aquell temps de redreçament posava en evidència a Catalunya un excedent de forces desaprofitades, quelcom que recordava la Castella dels segles XIV i XV. I aquell període de tímida política amagava un orgull de grup que endevinava qualsevol viatge. El rei d'Espanya, deia i repetia tothom, només és respectat pels catalans en la seva exclusiva qualitat de Comte de Barcelona. I Caverel pogué sorprendre's per la severitat dels controls monetaris catalans, «igual que si els reialmes i províncies tinguessin encara els seus prínceps particulars». «L'estat-nació» català no havia certament mantingut les seves aspiracions medievals; però «l'estat-nació» espanyol, en construcció des del regnat dels Reis Catòlics, no tenia tampoc, per la seva banda, la solidesa daquell altre que preparaven els reis de França.

XVII: ELS SEGADORS COM A CONCLUSIO

A desgrat de tot, la força vital interna del particularisme íntim dels catalans aconseguí ràpidament de convertir Catalunya en objecte d'enveja i de desconfiança por part dels governants de Madrid, obligats a admetre l'evidència de la pròpia feblesa d'ençà de la mort de Felip II.

És impressionant de constatar com el Principat, considerat a principis del segle XVI com una «terra buida», passà a ser en iniciar-se el XVII i pel que fa a les mateixes regions una mena de «ciutat ininterrompuda». Olivares arribà a atribuir-li un milió d'habitants (probablement el doble de la realitat). I, encara que conscient de lamenaça centralista, Catalunya no amagava el seu orgull pel fet de tornar a ésser «rica i plena», tal com es deia¹ durant la revolta de 1640, en la cançó dels segadors i en la «Proclamació catòlica» del Consell de Cent barceloní.

L'Espanya central, en canvi, d'ençà de les pestes i de les fams dels anys 1600-1610, coneixia (i denunciava sovint amb lucidesa) els perills de la seva pròpia despoblació i d'un empobriment real que s'intentava d'amagar mitjançant la inflació monetària i la piràmide dels deutes. L'any 1609, amb l'expulsió dels moriscos, fou València la que rebé un greu cop en el seu poblament. Contràriament, pels volts de 1620, el Principat assolí l'estabilització de la seva moneda. I, durant les negociacions amb Madrid entorn d'aquest tema monetari, els experts barcelonins es mostraren durs en la seva correspondència envers la Cort, els ministres i la burocràcia centralista. «Aquests senyors -venien a dir en substància- no entenen res en els negocis. I queda ben clar que no ens estimen gens». Aquest és ja el to de les futures controvèrsies dels segles XIX i XX: es repetirà cada vegada que els catalans se sentiran forts a casa seva i que toparan amb la incomprensió i amb l'hostilitat de Madrid. La constant del fet procedeix dels propis temperaments, i els refrecs sorgeixen d'unes conjuntures oposades.

Entre 1600 i 1620 es retreia a Catalunya la plaga del bandolerisme i el fet que les seves conseqüències regnessin a «les mateixes portes de Barcelona». El virrei Almazán considerava que «la llibertat» era aquell ordre que permetia circular sense armes pels deserts de Castella, mentre que «les llibertats» catalanes introduïen el «desordre» per tots els camins del Principat. Es tractava més aviat d'una mena de rebel·lió latent. Els fracassos de la repressió demostren almenys l'existència d'algunes complicitats passives. El fet d'atacar els combois que exportaven l'or i l'argent -la «saca de la moneda»- o bé de rampinyar alguns viatgers molt opulents no era pas cosa tan mal vista. En la segona part del seu Quixot (1615), el mateix Cervantes idealitza (per bé que partint de trets existents) la figura del bandit «Roque Guinart», i descriu a l'ensems una Barcelona refinada i «archivo de cortesía»... el poble de la qual, però (tant segons una altra obra de Cervantes com segons les cròniques municipals) ataca sistemàticament a ma armada els mariners del rei! Existien de fet dues ofensives actives contra l'ordre imperant: una a nivell dels poders i una altra a nivell popular. La revolta es veia venir.

Durant la guerra contra França (efectiva o latent) Catalunya esdevenia novament marca fronterera. Les anades i vingudes constants de mercenaris hi introduïen una atmosfera d'ocupació, però d'ocupació estrangera, ja que els mercenaris enviats des de Castella eren gairebé tots d'origen flamenc, való o irlandès, i els seus oficials espanyols semblaven encoratjar-los a comportar-se com si es trobessin en un país conquerit. La revolta que culminà l'any 1640 començà així per una protesta camperola que s'ha pogut comparar amb certs moviments populars «d'alliberament». L'episodi èpic dels Segadors (bracers temporers que refusaren l'enrolament forçat i amotinaren Barcelona la diada de Corpus de 1640, amb la mort del virrei com a primera víctima) fou potser més aviat una conclusió que un començament. Però la importància d'aquell episodi radica en el fet que, en lloc de ser severament reprimint segons era habitual, fou secundat pels òrgans autònoms del Principat. Les autoritats catalanes feien seu el clam popular, a l'ensems nacional i polític: Visca la terra i mori el mal govern! El fet adquireix tot el seu significat si pensem que coincideix amb les revoltes de Nàpols i de Portugal. Es tractava en realitat, aquesta vegada, de la «crisi general» de l'Imperi de Felip II, de la fragmentació de les seves possessions perifèriques, de l'evidència escandalosa d'una «decadència espanyola» que cada vegada es feia més manifesta a tots els nivells.

Foren amb tot diverses les circumstàncies que impediren que aquell moviment català -«nacional» en el sentit que incidia totes les classes de la societat- pogués ésser dut fins a l'extrem final, com a Portugal. En primer lloc, el Principat es trobava sol, ja que Mallorca, València i les terres rosselloneses estaven esgotades, i Perpinyà desconfiava de Barcelona. De manera que la Generalitat es veié obligada a recórrer a França. Com a «república protegida»? L'esperit de l'època no trigà a imposar la necessitat d'oferir al rei de França el títol de Comte de Barcelona. El fet equivalia a voler lliurar-se d'Olivares... i caure en mans de Richelieu! Els diplomàtics francesos s'afanyaren a mostrar-se menys preocupats per la conservació del senyoratge sobre un país considerat rebel que no pas per annexionar a França, segons la política dita de les «fronteres naturals», els territoris de la Cerdanya, el Conflent i el Rosselló. Per la seva banda, el rei d'Espanya accedí a mantenir pel Principat aquells privilegis tan cars a les classes dirigents catalanes. Finalment, entre 1650 i 1653, una terrible rebrotada de pesta manllevà a Catalunya una bona part del progrés demogràfic i material recentment adquirit. Calgué resagnar-se al compromís.

Podem representar-nos aquestes vel·leïtats i aquestes dissorts de la Catalunya del segle XVII amb els nostres criteris d'avui? És que la partició dels Comtats entre dos estats fou interpretada, segons descriuen alguns historiadors, com una «amputació nacional»? Aquell Visca la terra! popular i defensiu fou novament cridat al Rosselló d'ençà de les primeres manifestacions del centralisme francès, tant fiscals com militars. Però, en conjunt, les relacions entre estatut polític i comunitat de llenguatge i d'història no es recolzaven encara sobre uns conceptes com els nostres actuals, sinó que simbolitzaven més aviat «llibertats» i «privilegis». La idea de «nació» no se separava encara del seu sentir medieval.

L'any 1674, en ocasió d'un dret consular que es pretenia obtenir de Cadis sobre els vaixells catalans, els representants dels mariners catalans escrivien a la Reina:

«Tener cónsul en una parte y tierra es por las naciones, que son propiamente naciones, pero no por aquellas que son inmediatas vasallas de una Corona, como lo son las catalanas de la Real Corona de S. M. (q.D.g.), los quales como a propios vasallos son y se nombran españoles, siendo como es indubitable que Cataluña es España» (...) «No ha sido ni es de quitar a los catalanes al ser tenidos por españoles, como lo son, y no por naciones.»

El document afegeix amb tot que, si es tractava de llengua, els catalans tindrien dret a llurs propis cònsols, com en altres temps, però nomenats llavors no ja pel rei, sinó per Barcelona. Així era de complexa la interpretació: antic significat del terme «nació», persistència del record històric, dependència personal al vassallatge, pertinença a una «Corona», abast esdevingut universal del mot «espanyol». Era llavors Catalunya menys nació que no pas durant el segle XIII? Indubtablement. Però Espanya -Imperi precoç, burocràcia ineficaç- era de fet un veritable estat? En la construcció del món modern, el vocabulari triga tant a definir-se com els mateixos fets. En definitiva, àdhuc pel que fa a la Constitució espanyola de 1978, continua essent vacil·lant i contradictori...

EL RECORD D'UN PASSAT I L'ANUNCI D'UNA RENAIXENÇA

Tanmateix, al mot de «Catalunya» no havia deixat mai d'evocar, fins poc abans de l'any 1700, l'existència d'un grup etno-històric la solidaritat del qual semblava inextingible. El 1683, deu anys després del text que acabem de reproduir, apareixia el Fénix de Cataluña (Compendio de sus antiguas grandezas y medios para renovarlas). Aquell títol recordava un passat, admetia una decadència, anunciava una renaixença. Però... renaixença de què? Ja des de la seva primera pàgina, el llibre descrivia amb tendresa i orgull tota una imatge geogràfica, tal com tindrien tanta cura de fer les consciències nacionals dels segles següents:

«El Principado de Cataluña, Condados de Rosellón y Cerdaña en una sola Provincia componen un Bello Mapa, pequeño mundo y admiración del mundo».

Així, els comtats del nord no eren oblidats. Se'ls distingia del Principat, però hi eren units en «una sola província». Els països limítrofs rebien la denominació de Gàl·lia, Narbonesa, València, Reialme d'Aragó, Gascunya. No es parlava en canvi de França ni d'Espanya, talment com si es visqués l'època que Lucien Febvre anomenava de «les nacionalitats provincials». I l'obra s'adreçava al «Rey de las Españas», pluralització ben significativa. Era justament al monarca a qui es demanava que «renovés les grandeses» de l'antiga Catalunya, i aquest monarca era Carles II el Hechizado, personatge que simbolitzà la «Decadència» i que, paradoxalment, fou considerat pels catalans (o almenys per l'autor del Fénix) com «el millor rei que mai hagué tingut Espanya».

No ens estranyem massa. Ens trobem davant d'un exemple clàssic «d'imputació al fet polític» (en aquest cas als mèrits del sobirà) d'una prosperitat conjuntural -1657-80 a 1705-10- innegable a Catalunya i evident a nivell mundial. La població, l'agricultura, la comercialització dels productes i fins i tot la indústria s'estaven reactivant, i es constituïen companyies pel desenvolupament del comerç llunyà. El Fénix ultrapassava els àmbits del seu propi país i del medi dels mercaders, i la seva redacció era confiada a Narcís Feliu de la Penya, personatge procedent d'una família de ciutadans honorats, advocat de les corporacions, ocasionalment emprenedor industrial, bon analista de l'empresa catalana tradicional... i també autor dels «Anales de Cataluña y epílogo... de los hechos de la nación catalana desde la primera población de España hasta el presente año (3 volums in-folio, 1709). Una mena de garbuix erudit que, tanmateix, entre els anys 1680-1709, aconseguí sovint de situar la història al dia i d'esdevenir testimoni. Tampoc no és gaire freqüent de veure com un «historiador nacional» participa en qualitat d'home d'acció en una campanya de renovació econòmica. El personatge representava un grup que era gairebé un «partit». I aquell «partit» assumí l'any 1705 una gran responsabilitat política, sobretot quan contribuí a situar el Principat, sota la direcció dels seus organismes autònoms, junt als rengles de la coalició internacional que oposà a Felip V, nét de Lluís XIV, un altre candidat al tron d'Espanya, l'arxiduc Carles d'Àustria. Aquest s'instal·là a Barcelona, on fou el rei «Carles III» i on celebrà el seu matrimoni; per dues vegades, en campanya militar i protegit per «miquelets» catalans, arribà fins a les mateixes portes de Madrid.

Aquest episodi no recorda en res 1640. Ni actitud defensiva ni caire popular. El problema no és de secessió, sinó de successió. S'havia fet una opció en nom de tot Espanya, i es participava en un gran intent al costat d'Anglaterra i de Portugal. I era aquesta vegada tota la Corona d'Aragó la que es veia implicada en el determini. Es tractava de trobar un nou equilibri.

Però l'aventura sortia malament. València, la primera en ser vençuda, sofria durament l'incendi de Xàtiva i la pèrdua de tot «privilegi». Fins l'any 1710, Barcelona pogué beneficiar-se encara de la presència de la Cort, d'una influència d'homes i de diner. Però l'Arxiduc abandonà la ciutat el 1711, i el parlament britànic es va dividir sobre «el cas dels catalans»: els whigs consideraren els seus drets com a legítims, però Bolingbroke va titllar-los de «poble turbulent» i jutjà que la gent de Catalunya hauria de sentir-se feliç si encara es podia sotmetre a les mateixes lleis que els castellans, súbdits predilectes del rei d'Espanya. Però aquest no era pas el criteri ni dels «Tres Braços» -estats representatius del Principat- ni de la ciutat de Barcelona, motiu pel qual es decidí de continuar la lluita a ultrança, una lluita esdevinguda llavors eminentment

defensiva i, per tant, més unànime i més popular. L'heroisme del setge final sorprengué Europa. L'11 de setembre de 1714 es produí l'assalt definitiu i el «conseller en cap», Rafael Casanova, queia ferit sota els plecs de la senyera de Santa Eulàlia. Aquest trànsit dolorós de la història catalana es commemora encara l'onze de setembre de cada any, amb tota mena de perills quan l'estat espanyol és de signe autoritari, i triomfalment durant els més aviat rars períodes de llibertat: l'11 de setembre de 1977 foren un milió els catalans que participaren a Barcelona en aquesta simbòlica commemoració.

REORGANITZACIÓ I SUCCESSIÓ AL TRON ESPANYOL

Semblaria així que el record més capaç de mobilitzar l'esperit català fóra, segons un títol esdevingut famós, la «fi de la nació catalana». Misteris del vocabulari! Perquè una «nació» no mor mai per causa d'una derrota, ni tampoc per culpa dun decret! Aquell «Decret de Nova Planta» (1716) reorganitzà profundament el Principat, però es limità de fet a destruir només els vestigis d'una estructura medieval que únicament s'havia demostrat eficaç (i mai totalment) durant les grans crisis del sistema imperial espanyol.

Considerada des d'una perspectiva àmplia i llunyana, la Guerra de Successió consistí de fet en una lluita entre aquelles antigues estructures i un estat modern que pugnava per implantar-se. L'any 1708, quan Sardenya fou ocupada pels aliats antifelipistes, Feliu de la Peña celebrava la «reintegració dels sards dins la seva pàtria catalana».

Un projecte diplomàtic (aviat rebutjat) va proposar la reconstitució íntegra -sense exceptuar el Rosselló- de la Corona d'Aragó sota protecció anglo-austríaca; els catalans volien incloure-hi també Nàpols i Sicília. Mallorca va resistir contra Felip V més enllà de la caiguda de Barcelona la qual no es resignava a veure com Mallorca passava a mans angleses. Fou així com la lluita desesperada que decidiren rany 1713 els representants de la petita noblesa i de la nova burgesia catalanes no es limitava solament a la defensa d'un estatut particular (privilegis o mort), sinó a la de la mateixa i antiga potència espanyola, sacrificada als interessos dinàstics de Felip V. Aquest centrava de fet sobre un territori massiu, administrativament més unificat, els mitjans dun nou aparell estat. I a desgrat d'algunes concessions a Anglaterra conservava l'imperi ultramar com a terreny d'explotació econòmica incrementada. Espanya semblava seguir llavors els mateixos camins que Anglaterra o França, en els quals ni Alemanya ni Itàlia sintetaven encara. Què podien fer els Països Catalans, inclosos de tal manera en el si d'un modern cos polític?

S'ATURA LA MODESTA REVOLUCIÓ INDUSTRIAL: NAPOLEÓ

La historiografia nacionalista catalana ha estat sempre engavanyada pel segle XVIII. La centúria sobre amb la supressió de tota autonomia catalana i es clou amb una decidida participació dels catalans en la defensa d'Espanya contra Napoleó, mentre l'interval es caracteritza per un rotund desenvolupament demogràfic i econòmic al Principat i també, no gens desdenyable, a València i a Mallorca. És que les tendències de la historiografia clàssica- «imputacionis al fet polític» o «prioritat política»- suggereixen una relació de causa a efecte entre el «centralisme borbònic» i aquesta prosperitat dun segle; alguns autors francesos no han deixat de veure-ho així. Però sabem avui que el segle XVIII fou a tot arreu una centúria demogràficament dinàmica i econòmicament creadora i que ho fou sobretot a la perifèria d'«Espanya». Es tractà segurament d'un ritme reconstituti.

La Catalunya de l'any 1720 arrencava d'un punt molt baix. Barcelona comptava amb uns 35000 habitants. Un viatger holandès s'arribava a preguntar si a Catalunya es coneixia realment la mateixa existència dels mercaders. Però l'oest català es repoblava ràpidament. Les terres eren desbrossades i prosperaven les vinyes. Quan sorgia l'amenaça d'una sobrepoblació, l'intercanvi exterior permetia de resoldre el problema malthusià. La iniciativa treia profit duns salaris molt baixos. Agents d'empreses catalanes exploraven el mercat espanyol, i vaixells catalans temptejaven el mercat americà a través de Cadis, fins que, passat 1778, sels autoritzà el comerç directe. S'iniciava una revolució industrial potser modesta, però que permeté ben aviat que Catalunya fos comparada amb una «petita Anglaterra» i que el carbó importat de Newcastle ennuvolés el cel d'una Barcelona ocupada per 110.000 habitants.

L'impuls no era ignorat a Madrid, on l'exemple de Catalunya s'exposava com a model. Carles III (1759-1789) afa voria la marina i les colònies. El despotisme il·lustrat, desigualment afortunat en les seves creacions escoltava en tot cas les burgesies ascendents de la perifèria. És millor que no ens precipitem a parlar d'una «revolució burgesa», també és preferible que no ens preguntem «què hauria passat» si aquell camí hagués estat seguit fins al final. Hauria perdut Catalunya la seva identitat dins una Espanya modernitzada? És ben cert que les minories actives catalanes es veien cada vegada més induïdes a usar la llengua castellana; però no així el poble, que s'entestava a mantenir la seva parla de sempre. La «desnacionalització» apunta des de dalt. A partir de quin punt es fa irreversible? Els fets diran que potser mai. De tota manera aquell procés modernitzador es va aturar: crisis dels anys 1790, invasió napoleònica, esfondrament de l'Imperi...

Contra Napoleó, Espanya va reaccionar d'una manera nacional. Hi hagué amb tot «afrancesats», i, tant a les «guerrilles» com a Cadis, gent que lluitava a favor de la tradició, altres de la revolució. A Girona, un Tomás Puig es posava al servei d'Augereau, però el seu diari en català desenvolupava exactament tots els temes del «catalanisme» futur. I el gran

Capmany, prodigiós historiador de les glòries medievals barcelonines i autor -referint-se als catalans- de la frase: *reunidos en pueblo, en comunidad nacional, es convertia a Cadis en teòric dels conceptes de «pàtria» (en sentit immediat, carnal, de terra a defensar), de «nació» (en sentit francès de conjunt de ciutadans decidint sobre llurs interessos comuns) i de «comunió» (en el sentit místic del mot, gairebé equivalent a la «Gemeinschaft», o bé al «Volksgeist»)*. Aquella «nació» era evidentment Espanya, però Capmany estimava també Catalunya, i la representava a Cadis en la seva fesomia i en la seva història. El personatge detestava el centralisme francès uniformitzant, fins al punt d'inventar implícitament la fórmula que floriria enmig del segle: *España es la nación; Cataluña es la patria*. Perillosa distinció per a una nació-estat! En menys de cent anys, la fórmula esdevindria: *España es el estado; Cataluña es la nación*. L'explicació del trànsit és complexa: es relaciona amb els repetits fracassos d'Espanya en tots els seus intents de revolució.

S. XIX, NACIONALISME I ESTAT MODERN

A les Corts liberals de 1820, el diputat català Batlle va precisar la postura duna burgesia hereva del segle XVIII: «La libertad interior es lo que nos conviene. Y la libertad del comercio exterior seria un golpe fatal para nuestras fábricas (...). Ahora bien: la pobreza de Cataluña sería la ruina de Espana.»

Però la llibertat política no va triomfar a Madrid. I el partit liberal, incapaç d'imposar-la, fou en canvi lliurecanvista. La burgesia catalana no comptà mai a Madrid amb un govern a la seva mida, de manera que la fórmula de Batlle acabà essent invertida: la pobresa d'Espanya limità l'enriquiment català, aquest fou acusat d'ésser la causa daquella (àdhuc entre l'opinió popular): les tarifes duaneres obligaven «la nació» a excessives despeses en el vestir. Desenvolupament desigual, diferents estructures de classe; heus ací allò que, durant molt temps, minaria l'estat-nació espanyol.

Sabem que la seva fragilitat provenia del passat. Les velles consciències de grup oferien un fonament a totes les formes d'oposició. I, en primer lloc, d'oposició popular. Això ha fet dir, amb raó, que el sentiment català fou primordialment cosa del poble, més que no pas l'expressió d'una opció intel·lectual o dun interès de classe. El fet és cert, per bé que no mancat d'algunes contradiccions: la gent de muntanya, tant a Catalunya com a València o al País Basc, era més aviat antiliberal, antiindividualista i propensa a escoltar les directrius de l'Església: solia representar el populisme «apostòlic», més tard «carlista», anticentralista per damunt de tot. Però fou per altra banda el moviment obrer naixent allò que, durant els aldarulls de Barcelona, reclamà per primera vegada un «estat català». I, en aquestes ocasions, la burgesia industrial barcelonina actuà de la manera següent: 1) denuncià amb violència la «facció» obscurantista; 2) jugà la carta del «progressisme» envers els seus obrers; i 3) féu saber a aquests que existien uns «interessos catalans» (els de la indústria) que calia defensar a Madrid d'una manera conjunta: una classe dirigent semblava reunir el «seu poble».

I tot això confluí en els orígens del «nacionalisme cataà»: tradicionalisme mantingut pel clergat, «federalisme» republicà d'Almirall o proudhonià de Pi i Margall, proclames apassionades dels defensors del «treball nacional» (calia entendre espanyol però es pensava català).

Que ningú cregui que oblidó la Renaixença intel·lectual datada tradicionalment de l'any 1833 amb l'Oda a la Pàtria d'Aribau i que inspira a mitjans de segle una colla d'historiadors i Poetes.

Qualsevol moviment «nacional» sol començar d'aquesta manera. Però no tots els felibritges deriven cap al nacionalisme. ¿Per quin motiu, llavors que Alemanya i Itàlia es cristal·litzaven, la vella Espanya assistia al replantejament de la seva unitat com els imperis de l'Europa central i oriental? Potser amb menys gravetat, és cert, però això no autoritza pas a reduir el problema català, segons un Estasen, a una ingènua barreja de nostàlgies històriques i de rancúnies fiscals: lectura de Muntaner + odi al recaptador d'impostos = catalanisme... Creiem que el fenomen era més profund.

Fou arran de 1898 quan les diferències s'accentuaren, i justament entre classes dirigents. Fa de mal mesurar, en els nostres temps de «descolonització», el cop que representà per a Espanya la pèrdua de Cuba. Llavors que Anglaterra, França, Alemanya, Itàlia i els Estats Units es disputaven la menor parcel·la del món, l'obligada renúncia per part d'Espanya a la darrera «perla» del seu antic imperi vingué a confirmar les severes acusacions d'incapacitat sovint formulades a Barcelona contra Madrid. «Nosaltres ho fèiem millor durant el segle XIII», es deien els catalans. I Prat de la Riba justificà l'any 1906 el seu trànsit del regionalisme al nacionalisme mitjançant una veritable teoria burgesa de la nació, de les seves funcions internes i exteriors; el polític català disposava llavors dun partit, d'una premsa, d'un estat major intel·lectual i fins i tot, amb la «Mancomunitat» de 1912, dun esbós d'institucions pròpies. L'episodi és prou conegut.

Però és evocat a vegades amb una mena de recel. La massa democràtica que inspira avui la idea catalana jutja sense indulgència aquella etapa del «nacionalisme burgès». En primer lloc, perquè els hereus polítics de Prat de la Riba cediren davant les temptacions del poder o enfront dels perills revolucionaris i acabaren per «trair» (és el mot corrent) la causa catalana una vegada i altra: els anys 1918, 1923, 1931, 1934 i 1936. Les contradiccions demostraren no ser tan antagòniques entre aquell tipus de nacionalisme i els dirigents de Madrid, ja que qualsevol crisi els apropava. D'un any a l'altre, Cambó era capaç de recomanar a catalans i bascos la necessitat de reunir-se per damunt de les fronteres, i de participar en un govern presidit per Maura. Alcalá Zamora ja ho havia previst: «Ningú no pot ser a la vegada el Bolívar de Catalunya i el Bismarck d'Espanya» Bona definició duna il·lusió de grandesa! Tanmateix, l'etapa burgesa va aconseguir uns resultats positius: restituí el català com a llengua per a totes les classes i creà una xarxa de relacions, de difusió i de centres de cultura, condicions indispensables per a una nova mobilització dels ideals catalans.

Però fou tot desempallegant-se d'aquests primers mobilitzadors com el fet català demostrà justament l'amplitud dels seus fonaments. La catalanitat esdevingué un element consubstancial a l'ànima del pagès, del botiguer, de l'empleat, del capellà, de l'intel·lectual. I el catalanisme captà fàcilment les classes mitjanes i populars i arribà fins i tot al proletari, el qual oblidava antigues reticències i participava en la protesta nacional cada vegada que es patia dictadura o persecució. Aquest rellevament de classes socials, clàssic en qualsevol moviment nacional, quedà clarament expressat pel crit unànim que jo mateix vaig poder sentir com les multituds repetien i rimaven el 14 d'abril de 1931: *Mori Cambó, visca Macià!*

Un poble experimenta sovint el desig d'identificar-se en un home. Aquell 14 d'abril, l'home la gairebé mística devoció del qual a la causa de Catalunya havia convertit en un veritable símbol proclamà la «República catalana». El temor a comprometre la naixent República també instaurada a Madrid l'obligà a conformar-se amb una renovada «Generalitat». La referència a la història podia semblar irònica: 1713, 1640, 1462... Fou tot vivint aquell present com vaig poder descobrir tot el pes d'un passat, el dramatisme del qual es confirmà uns pocs anys després, el 1934 i el 1936, en els entrellaçaments de les lluites dels grups i de les lluites de les classes.

LA HISTÒRIA PALESA ELS CANVIS

Uns darrers mots, encara. ¿És possible que tots aquests esdeveniments ens hagin pogut induir a excedir-nos i a definir «Catalunya» com a l'exclúsiu territori de la «Generalitat», de l'antic «Principat»? Jo mateix he cedit a la temptació d'explicar l'essencial del fenomen català contemporani cenyint-me a les particularitats estructurals econòmiques d'aquest territori, el 47% de la població activa del qual socupava per exemple en la indústria vers 1950, quan aquest percentatge per al conjunt de tot l'Estat era només el 22%. Continuo creient, ben entès, que aquest contrast és fonamental.

Perquè em semblava explicar sobretot els motius pels quals unes regions com València (país agrícola exportador), les Balears durant tant de temps somnolents i la Catalunya del nord de l'Albera (íntimament emparentada amb el Llenguadoc vitícola), havien participat relativament tan poc en el moviment polític català i fins i tot li havien mostrat a vegades certes reticències o hostilitats. I em feia creure també que una història comparada de les dues Catalunyes -la «francesa» i l'«espanyola», com hom deia abans- posava en relleu dençada de 1789 la força d'atracció d'un estat-nació democràtic dotat d'alt component camperol i, per altra banda, les febleses d'un estat espanyol caracteritzat per la subordinació de la pagesia i pels fracassos de la burgesia.

Però, per definició, la història evidencia els canvis. L'esclat dels autonomismes en l'actual reconstrucció d'«Espanya» i el rebrotament a França de les reivindicacions etnolingüístiques suggereixen el fet que l'Europa de demà no tindrà necessàriament les mateixes estructures de grups que la d'ahir. Les pròpies antigues certeses de l'estat-nació es veuen avui minades per l'aspiració «supranacional». El problema dels Països Catalans es troba encara dins la fase de les preses de consciència intel·lectual i de les passions de joventut. Però obliga amb tot, reconsiderant tota una història la complexitat de la qual és innegable, a unes reflexions noves.

PIERRE VILAR. 1983.